

Філатов В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8059-3736>*

Антонюк О. А.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7474-6694>*

Герасимчук С. С.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4038-3048>*

КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ НА ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ І ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті здійснено аналіз концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України. Зазначено, що справедливість є об'єктивною категорією, оскільки одночасно відображає декілька аспектів: утворює ідею непорушності права власності; вимагає від особи, яка наділена цими правами, належно виконувати свої обов'язки. Доведено, що принцип справедливості, як і принцип рівності сторін, слугує ідеологічною засадою формування системи приватно-правових відносин, забезпечуючи її ключові механізми. Наголошено, що справедливість є категорією, яка пов'язує не тільки учасників правовідносин, а й тих суб'єктів, які покликані захищати їхні права, діючи від імені держави. Аргументовано, що подвійна соціально-правова природа ускладнює процес практичної реалізації принципу справедливості в приватно-правових відносинах, адже вимагає поєднання права та моралі. Встановлено, що принцип справедливості передбачає існування в державі системи спеціально створених інституцій – судів, що є гарантією захисту прав і законних інтересів суб'єктами приватно-правових відносин. Систематизовано наступні риси концепції справедливості, втіленої в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві через відповідний принцип: 1) складна природа, яка поєднує правові, соціальні, ідеологічні та інституційні аспекти; 2) здатність створювати реальні можливості для учасників правовідносин реалізувати свої права та забезпечувати їхній захист; 3) наявність специфічних правових форм та інструментів; 4) гармонійне поєднання соціального та правового аспектів, які можуть суперечити один одному в частині суб'єктивного розуміння меж правореалізації; 5) поєднання можливості осіб реалізувати суб'єктивні права з необхідністю виконувати суб'єктивні обов'язки.

Ключові слова: принципи приватно-правових відносин, процесуальні гарантії, принцип справедливості, суб'єкти правовідносин, цивільно-правові відносини, цивільний процес.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку приватно-правових відносин, забезпечення справедливості є одним з ключових завдань законодавчої та судової влади. Запит суспільства на справедливість особливо посилюється останнім часом, коли в рамках правового режиму воєнного стану були запроваджені певні обмеження, які торкнулися і приватно-правових відносин. За таких умов, вельми важливим завданням стає наукове обґрунтування природи та змісту концепції справедливості, а також її практичне втілення в площину реалізації та захисту цивільних прав та інтересів. Враховуючи давню історію означеної концепції, яка пов'язана з правом Стародавнього Риму, доцільно акцентувати увагу на дослідженнях ретроспективи розвитку концепції справедливості та особливостях її рецепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України в різні часи досліджували: І. Г. Бабич, О. В. Басай, Л. М. Бостан, О. Г. Ганжа, І. М. Іліопол, М. П. Курило, Т. В. Михайліна, І. В. Стаднік, Р. М. Станіславів, О. І. Савчук та інші вчені. Однак, в умовах модернізації цивільного законодавства України ця тематика дедалі набуває актуальності.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. М. П. Курило та С. М. Зленко зазначають, що еволюційні та трансформаційні процеси, які відбуваються всередині суспільства істотно впливають на загальне уявлення про справедливість чи несправедливість, а також на критерії їх оцінювання. Відповідно, очі-

кувати сталості від справедливості як відчуття та явища не варто, а отже у прагненні забезпечити панування справедливості слід рухатись від зворотнього унеможливаючи несправедливість або ж мінімізуючи можливість її виникнення [1, с. 106]. В приватно-правових відносинах питання справедливості має важливе значення, адже забезпечує інтереси сторін цих відносин та механізми реалізації і захисту прав. Саме тому принцип справедливості чітко визначений у вітчизняному цивільному процесуальному праві.

Так, у статті 2 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV зазначено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [2]. В цивільному праві ж принцип справедливості визначається через рівність сторін правовідносин та добросовісність їхніх учасників. Виходячи з судової практики, принцип справедливості у цивільному праві, як інші галузеві принципи, є позитивним зобов'язанням, сутність якого виражається у тому, що учасник цивільно-правових відносин повинен діяти домірно правам та законним інтересам інших учасників цих відносин, при здійсненні ним суб'єктивних прав і обов'язків [3].

Необхідність забезпечення справедливості є в основі концепції справедливості, яка походить з часів Стародавнього Риму. Саме в період становлення римського приватного права утверджується означена концепція, яка у подальшому була застосована при формуванні цивільного та цивільного процесуального права багатьох країн світу. І. Г. Бабич наголошує, що у римському праві справедливість проявляється в розумінні того, що кожна людина має право на справедливе і рівне ставлення перед законом. Отже, справедливість полягає в тому, що кожен отримує те, що йому належить за законом. Ідея справедливості також проявляється у римському праві через принцип «немає права без зобов'язань». Цей принцип означає, що кожна людина має право на захист своїх прав, але водночас має виконувати свої обов'язки перед іншими [4, с. 8].

Наведена теза достатньо комплексно характеризує природу концепції справедливості, і дозволяє зазначити, що справедливість є об'єктивною категорією, оскільки одночасно відображає декілька аспектів. По-перше, утверджує ідею непорушності права власності, яка гарантує кожному можливість реалізації своїх прав. По-друге, вимагає від особи, яка наділена цими правами, належно виконувати свої обов'язки, щоб не порушити права інших учасників правовідносин. Тобто, для римських юристів розуміння справедливості в філософському та правовому спрямуванні співвідносилось насамперед з ідеєю власності як основи економічного буття римлян і полягало у добросовісності набуття права власності на майно з одного боку, а з іншого – у невід'ємності права на природне благо (землю, воду, врожай) [5, с. 62].

О. М. Каленюк та О. І. Савчук наголошують, що принцип рівності сторін тісно пов'язаний з іншим фундаментальним морально-етичним принципом справедливості та виступає аксіологічно обґрунтованою чеснотою, яка має свої корені у грецькій філософії. Римляни надали цьому принципу оригінальної інтерпретації, що екстраполювалась на юридичну практику. Ульпіан визначив сутність окресленого принципу як перманентну можливість кожного громадянина реалізувати на практиці власні

права. Важливим питанням був зв'язок цієї ідеї з законом, на що вказує етимологія слова *iustitia*, що походить від *ius*. Юристи трактували справедливість як базовий принцип здійснення правосуддя, тому їх називали жерцями справедливості (*sacerdotes iustitiae*). Претори, у свою чергу, були визначені імператором Юстиніаном як слуги правосуддя (*iustitiae ministri*) [6, с. 49].

Отже, принцип справедливості, як і принцип рівності сторін, слугує ідеологічною засадою формування системи приватно-правових відносин, забезпечуючи її ключові механізми. Слід припустити, що справедливість є категорією, яка пов'язує не тільки учасників правовідносин, а й тих суб'єктів, які покликані захищати їхні права, діючи від імені держави. У своїй науковій праці А. Нестеренко констатує, що у римському праві принцип справедливості застосовували у разі прогалин у праві, тобто, коли не було відповідної правової норми чи її було недостатньо. Цей принцип позначався як «*aequitas*» і став вираженням природно-правової справедливості. Остання ґрунтується на справедливій поведінці учасників приватно-правових відносин. Справедливість у римському праві пов'язана з етикою, мораллю, а також із загальнолюдською ідеєю рівності [7, с. 29].

Вбачається, що концепція справедливості має не тільки правову природу, оскільки формується під впливом таких соціальних категорій, як мораль та етика. Подвійна соціально-правова природа значно ускладнює процес практичної реалізації принципу справедливості в приватно-правових відносинах, адже вимагає поєднання права та моралі. Зазначимо, що справедливість з позиції права та соціальної справедливості є різними за змістом категоріями. Перша є більш державницькою та правовою за своєю сутністю, а друга – переважно визначається суб'єктивними уявленнями учасників правовідносин про межі своїх прав та способи їхнього захисту. По суті римські юристи ототожнили справедливість з законом, наділивши останній здатністю поєднати правову та соціальну справедливість в одній категорії.

Природа принципу справедливості є достатньо складною, оскільки окрім правового, ідеологічного та соціального аспектів охоплює окремі питання інституційного характеру. Зокрема, І. М. Іліопол зауважує, що право на справедливий судовий розгляд нерозривно пов'язане з правом на ефективне відновлення порушених прав і визнанням того факту, що найбільш ефективним органом, здатним забезпечити подібне відновлення, є суд [8, с. 158]. Отже, принцип справедливості передбачає, що в державі існує система спеціально створених інституцій – судів, що є гарантією захисту прав і законних інтересів суб'єктами приватно-правових відносин. Саме тому, рецепція принципу справедливості в цивільне та цивільне процесуальне законодавство України має важливе значення.

З цього приводу О. Г. Ганжа зазначає, що плином часу на європейському просторі справедливість як основоположна вимога до будь-якої людської діяльності у царині права переживала чимало метаморфоз, але фундамент, закладений у зміст цього поняття ще римським правом, залишився міцно закарбованим в інституційній пам'яті правових систем країн Європи [9, с. 7]. Не є виключенням і правова система України, в галузях якої принцип справедливості став основоположною категорією розбудови методів та механізмів правового регулювання. Хоча слід визнати певні трансформаційні зміни в розумінні справедливості, які достатньо активно обговорюють вітчизняні вчені.

Так, О. В. Басай зазначає, що сучасне трактування справедливості, що тісно пов'язане з мораллю, обумовлене уявленням

про людину, сформованою новою європейською культурою. Це уявлення про людину як самостійного індивідуума, наділеного невід'ємними правами, що здатний самостійно контролювати та регулювати власну поведінку в суспільстві на підставі загально визнаних норм. Принцип справедливості в сучасних умовах є моральною, філософською категорією, проте в цивільному праві принцип справедливості можна розглядати тільки як юридичну категорію. Об'єднання різних виявів категорії справедливості може спричинити неправильне регулювання цивільних відносин [10, с. 93].

Слід лише частково погодитися з цією тезою, оскільки правовий вимір справедливості в цивільних та цивільних процесуальних правовідносинах не виключає існування соціальних, ідеологічних та інституційних аспектів. Однак слід визнати, що саме правовий вимір має вирішальне значення для учасників приватно-правових відносин. Усі інші аспекти важливі з позиції наукового осмислення вихідних ідей концепції справедливості, які є достатньо багатограними. При цьому, деякі з систематизованих нами аспектів, зокрема соціальний, суттєво вплинув на формування правової природи справедливості та механізми її втілення в нормативно-правових джерелах.

З цього приводу Р. М. Станіславів достатньо влучно наводить тезу Гегеля, який вказував, що моральність є началом бачення справедливості, яке далі проявляється в державно-правовій сфері. За Гегелем, у сфері суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, упроваджуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів уносить справедливість у соціальний світ. Поняття справедливості тоді варто розглядати разом із поняттям свободи, яка пов'язана з приватною власністю. Саме в останній, на думку Гегеля, реалізує себе свобода індивіда [11, с. 126]. Дуже цікава позиція, яка дозволяє припустити, що інститут приватної власності є правовою формою втілення принципу справедливості в приватно-правові відносини. Одночасно приватна власність виступає інструментом справедливості, дозволяючи державі формувати межі правореалізації.

В цілому слід зазначити, що концепція справедливості пройшла достатньо складний трансформаційний шлях розвитку, в результаті чого отримала складну природу та унікальний зміст. Досліджуючи означене питання І. В. Стаднік та Т. В. Михайліна констатують, що історична еволюція справедливості підтверджує її надскладний та багатограний характер, що зазнає відповідних змін від античності до сучасності. Однак цей процес не можна охарактеризувати як виникнення нового змісту на основі заперечення попереднього, оскільки у всі часи спостерігається певна «спадковість» у розумінні ключових характеристик справедливості. Відповідно розуміння справедливості як чесноти (античність), політичного інструменту (пізнь середньовіччя), правового принципу (новий та новітній часи) органічно поєднуються та доповнюються новими рисами, внаслідок тих процесів, які переживає людство зараз [12, с. 145]. Ця теза може слугувати підсумком нашого дослідження, оскільки в ній розкриваються два важливі аспекти. По-перше, вона є підтвердженням нашого припущення про складну та багаторівневу природу категорії «справедливість», а по-друге – вона засвідчує стабільність досліджуваної категорії, як фундаментальної засади розбудови в державі приватно-правових відносин.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином, концепція справедливості, втілена в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві через відповідний принцип та засади формування приватно-правових відносин, характеризується наступними рисами: 1) має складну природу, яка поєднує правові, соціальні, ідеологічні та інституційні аспекти; 2) передбачає реальні можливості для учасників правовідносин реалізувати свої права та забезпечувати їхній захист; 3) забезпечується через передбачені в законодавстві специфічні правові форми та інструменти; 4) вимагає гармонійного поєднання соціального та правового аспектів, які можуть суперечити один одному в частині суб'єктивного розуміння меж правореалізації; 5) поєднує можливість осіб реалізувати суб'єктивні права з необхідністю виконувати суб'єктивні обов'язки. Означені риси повністю корелюються з ідеями концепції справедливості в римському приватному праві. При цьому перспективним напрямом наукових розробок в цій сфері залишається питання нормативно-правового визначення різних вимірів справедливості у вітчизняному законодавстві.

Література:

1. Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Голос України*. 2004. № 89.
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного суду України від 31 березня 1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 25.04.2026).
4. Бабич І. Г. Ідея справедливості і позитивне право – аналіз з часів римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. С. 3–9.
5. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури. 2004. 672 с.
6. Каленюк О. М., Савчук О. І. Значення морально-правових принципів у процесі становлення та розвитку системи римського права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2023. № 15 (27). С. 47–52.
7. Anna Nesterenko Concepts of Roman law in modern justice. *Global prosperity* 2022 Vol. 2 Issue 4. P. 27–33.
8. Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 156–167.
9. Ганжа О. Г. Про вплив філософії стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 3–8.
10. Басай О. В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 87–98.
11. Станіславів Р. М. Ретроспективний огляд поняття справедливості. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 20. С. 124–126.
12. Стаднік І. В., Михайліна Т. В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 90. С. 137–148.

Filatov V., Antonyuk O., Herasymchuk S. The concept of justice in Roman private law in the civil law and procedure of Ukraine

Summary. The article analyzes the concept of justice in Roman private law and civil law and the process of Ukraine. It is noted that justice is an objective category, since it simultaneously reflects several aspects: it affirms the idea of the inviolability of property rights; requires a person who is endowed with these rights to properly fulfill his duties. It is proved that the principle of justice, like the principle of equality of parties, serves as an ideological basis for the formation of a system of private legal relations, providing its key mechanisms. It is emphasized that justice is a category that connects not only participants in legal relations, but also those subjects who are called upon to protect their rights, acting on behalf of the state. It is argued that the dual social and legal nature complicates the process of practical implementation of the principle of justice in private legal relations, since it requires a combination of law and morality. It has been

established that the principle of justice presupposes the existence in the state of a system of specially created institutions – courts, which are a guarantee of protection of rights and legitimate interests by subjects of private legal relations. The following features of the concept of justice, embodied in civil and civil procedural legislation through the corresponding principle, have been systematized: 1) a complex nature that combines legal, social, ideological and institutional aspects; 2) the ability to create real opportunities for participants in legal relations to realize their rights and ensure their protection; 3) the presence of specific legal forms and instruments; 4) a harmonious combination of social and legal aspects that may contradict each other in terms of the subjective understanding of the boundaries of law enforcement; 5) the combination of the ability of individuals to realize subjective rights with the need to fulfill subjective duties.

Key words: principles of private law relations, procedural guarantees, principle of justice, subjects of legal relations, civil law relations, civil process.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026